

مرگ و آیین‌های مربوط به آن در ایران باستان

نادیا معقولی (دانشجوی دوره دکتری پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر)

محمود طاووسی (استاد دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر)

مقدمه

گورها و گورستان‌ها، بیش از آنکه جایگاه به خاک سپردن مردگان باشند، ذهن و زندگی زندگان را به خود مشغول می‌سازند. آثار به جامانده از کهن‌ترین گورها نشان می‌دهند که مراسم و آیین‌های مربوط به مردگان از گذشته‌های دور تا امروز در زندگی انسان حایز اهمیّت خاص و پدیدآورنده باورهای اساطیری بوده است. در ایران نیز، یافته‌های باستان‌شناسی و کتب و روایات نمودار تنوع فراوان عقاید در باب مرگ همچنین آیین‌های سوگواری و شیوه‌های تدفین اند.

نوژایی در ایران باستان

در ایران باستان، همچون بین‌النهرین، مردمان روزهایی را در بزرگداشت پیشوایان و یادآوری تولد و مرگ آنان به پرسه یا سوگواری می‌پرداختند. در این دوران، به بازگشت مردگان و رستاخیز آنان نیز توجه و، به مناسبت آن، مراسمی برگزار می‌شده است. از آن جمله است جشن رَبِیْوین، نوروز، و انقلاب صیفی منسوب به سیاوش (سووشون). رَبِیْوین سرور گرمای نیمروز و ماه‌های تابستان است. او همه ساله، آن‌گاه که دیو زمستان

به جهان هجوم می‌آورد، فعل می‌گردد و در زیرزمین پناه می‌گیرد و آب‌های زیرزمین را گرم نگه می‌دارد تا گیاهان و درختان نمیرند. بازگشت سالانه او در بهار بازتابی از پیروزی نهائی نیکی است. درختان، همانند برخاستن مردگان، شکوفه می‌دهند و جوانه‌ها و برگ‌های تازه از شاخه‌ها بر می‌دمد. (گردیده‌های زادسپر، فصل ۳۴، بند ۲۷)

به روزگار باستان، مردم، پنج روز پیش از نوروز، با چراغ به گورستان می‌رفتند، اشک می‌ریختند و سوگواری می‌کردند. به باور آنان، در این پنج روز، نظم و قانون بر جهان فرمانروا نبوده است؛ شب عید، خدا زنده می‌شد، نوبت شادی و پایکوبی دوازده روزه بود، جهان از بی‌نظمی و تباہی، که با شهادت خدا پدید آمده بود، رها می‌شد و به نظم و باروری بازمی‌گشت و این مصادف بود با بازگشت کیخسرو از تخته سیاوش. حاجی فیروز نوروزی ما بازمانده ستّی همان خدای شهید است: روی سیاه او نشانه‌ای است از بازگشت وی از جهان مردگان و لباس قمزش نشانه‌ای از خون و زندگی مجدد.

در اسطوره‌های زرتشتی / ایرانی، داستان سیاوش (ایزد/ پادشاه) به اسطوره راما در هند؛ ایشتار، النهه بزرگ دین سومری و آگدی؛ و تموز، خدای بابلی شباهت دارد. این هرسه به جهان زنده‌گان بازمی‌گردند و زندگی نو و باروری پدید می‌آورند. اما سیاوش، پس از ور گرم (گذشتن از آتش) به توران‌زمین پناهند و سرانجام به دست افراسیاب کشته می‌شود. پس از مرگ او، فرزندش کیخسرو از سرزمین توران به ایران بازمی‌گردد و، به خونخواهی پدر خود، در نبردی با افراسیاب، او را می‌کشد. بر اثر مرگ سیاوش، گیاهی درمان‌کننده دردها از خون وی می‌روید به نام پرسیاوشان که هرچه آن را بُرنند باز می‌روید و جان تازه می‌گیرد. این گیاه نشان زندگی پس از مرگ و مداومت حیات سیاوش است. (← نرشخی، ص ۷۱)

امروزه در کهکیلویه زنانی هستند که، در مجلس عزا، تصنیف‌هایی قدیمی با آهنگی غمناک می‌خوانند و مویه می‌کنند و این رسم را سوسیاوش (سوگ سیاوش) می‌خوانند (مسکوب، ص ۸۱). سیمین دانشور نیز، در رمان سووشن، اشاره می‌کند که این آیین هنوز در برخی مناطق استان فارس برگزار می‌شود. شاید تغییر فصل و فرا رسیدن فصل زمستان با کشته شدن سیاوش مربوط باشد که ایرانیان در این فصل به سوگواری برای او می‌پرداخته‌اند. نرشخی می‌نویسد:

مردمان بخارا را در کشتن سیاوش نوحه‌هاست چنان‌که در همهٔ ولایت‌ها معروف است و مطربان آن را سرود ساخته و قولان آن را گریستن مغان خوانند و این سخن زیادت از سه‌هزار سال است. (نرشیخی، ص ۳۳)

باری اندیشهٔ زایش و مرگ یکی از نخستین اندیشه‌های فلسفی ایرانیان بود. آنان مرگ را تولّدی دیگر می‌پنداشتند و از این رو در گذشتگان را، به صورت جنین در رحم، با پاها و دست‌های جمع‌آمده بر روی سینه به خاک می‌سپردند تا به همان‌گونه که زاده شده‌اند به جهان دیگر درآیند. (← فرهوشی، ص ۳۲)

تدبیف در ایران باستان

در ایران باستان، رسوم تدبیف پیوسته از آیین‌های دینی شمرده می‌شده است. در تپهٔ سیلک نزدیک کاشان، که آثار تمدن آن به پنج هزار سال پیش از میلاد باز می‌گردد، گورهایی کشف شده که در کف اتاق حفر شده‌اند و این نشان می‌دهد که خانواده ارواح گذشتگان را در خوارک و مراسم دیگر زندگان سهیم می‌دانسته و معتقد بوده که آنان به زندگی عادی خود ادامه می‌دهند (← اسماعیل‌پور، ص ۷۶). مردم بومی ایران، پیش از آریانیان، مردگان خود را نزدیک اجاق خانه به خاک می‌سپردند، تن مرده را با اکسید آهن سرخ رنگ می‌کردند و در پیرامون مرده، چیزهایی می‌گذاشتند که می‌پنداشتند بدانها نیاز دارد (← فرهوشی، ص ۲۳). در این تمدن، گورها به سه شکلِ حفره‌ای، خمره‌ای، و حفره‌ای با پوشش سنگی بود. مردگان، بسته به موقعیت خورشید، به پهلوی چپ یا راست دفن می‌شدند. ظروف و اشیای زیستی مرده بالای سر مرده یا نزدیک دهان او و یا روی شکمش نهاده می‌شد. پیکره‌ها و مُهرهایی نیز در این گورها پیدا شده است. پاهای مرده را خم می‌کردند و یکی از دست‌هایش را به دهانش نزدیک می‌ساختند (← شرف‌الدینی، ص ۱۵). به سنت خانه‌سازی در مناطق باران‌خیز زادبوم پیشین، بر روی گور، که آن را خانه آخرت می‌پنداشتند، سنگ‌ها و الواحی گلی به صورت خرپشته و بام می‌نهادند. این شیوهٔ بام‌سازی در نخستین گورهای دوران هخامنشی مانند آرامگاه کورش بزرگ نیز دیده می‌شود. (← فرهوشی، ص ۳۲)

مرگ در آیین زروان

از زمانی که اندیشهٔ ثنوی در میان مزدآپستان غالب شد، این فکر پیش آمد که دو بُن نیکی و بدی از چه پدید آمده‌اند. بنابر شواهد موجود، لااقل در اوخر دوران هخامنشی، این باور وجود داشته که زروان (زمان لایتناهی، دهر) منشأ و مصدرِ دو نیروی حاکم برکاینات (اهرمز و اهریمن ویرانگر) است (جلالی مقدم، ص ۲). آوردن مرگ بر عهدهٔ نیروی اهریمنی است ولی زمان آن با زروان ربط دارد. در وندیداد (فرگرد ۱۹، بند ۲۹)، راهی که پس از مرگ باید پیموده شود راه «زروان آفریده» خوانده شده است و این راه را هم نیکان می‌پیمایند هم بدان (دارمسنتر، ص ۱۴۵). مری بویس این راه را همان پل چیزوت/چیزود دانسته است (بویس، ص ۲۳۹). راه «زروان آفریده» کنایه‌ای است از مرگ که زمان مقدّر کرده است – همان زمانی که همهٔ موجودات را به وقت خود به کام می‌کشد. در کتیبه‌های مهری، زمان «فروبرنده» خوانده شده است. در این آیین، زمان است که همهٔ چیز را به کام می‌کشد (← بنویست، ص ۷۱؛ کریستن سن، ص ۱۴۲). فرمانروایان زمان به سراغش می‌آمد هیچ نمی‌توانست کرد. تهمورث، که اهریمن را بیش از سی سال از خود راند، چون زمانش فرا رسید نتوانست از مرگ بگریزد (← رضائی، مهدی، ص ۲۴۱). در متین پهلوی یادگار جاماسب آمده است:

آن کس که زمان چشمش را بدو زد آن چنان بر پشتیش گرانی می‌کند که نتواند برخاست؛ درد آن چنان بر قلبش فرود می‌آید که نتواند تپید؛ دستش آن چنان می‌شکند که دراز نتواند شد؛ پایش آن گونه می‌شکند که راه نتواند رفت؛ ستارگان به سوی او می‌آیند و او بیرون نتواند رفت؛ سرنوشت به سراغ او می‌آید و او آن را نتواند دور دارد. (همان، ص ۱۴۱، ۱۴۰)

مرگ در آیین مهر

در آیین مهرپرستی، باور بر این است که دیو تباہی چون، پس از مرگ، جسد را تصاحب کند، ارواح تاریکی و فرشتگان آسمانی بر سر تمّلک روحی که وجود جسمانی را ترک کرده کشمکش می‌کنند. روح، برای محاکمه، در برابر مهر حاضر می‌شود و، اگر، در ترازوی عدل مهر، فضایل شخص بر رذایل او بچرید، از او در برابر کارگزاران اهریمن که می‌خواهند به دوزخش بکشانند حمایت می‌شود و او به قلمرو آسمانی، ملکوتِ

اورمزد در روشنائی ابدی، رهنمون می‌گردد. در این آیین، چنین پنداشته می‌شود که ارواح نیکان در روشنی بیکران گستردۀ بر فراز ستارگان به سر می‌برند و شخص، بارهاشدن از نفس پرستی و شهوت و با عبور از قلمرو سیارگان، می‌تواند مانند خدایان از پلیدی پاک شود و به محفل آنان راه یابد. مهرپرستان، همانند مصریان، عقیده داشتند که وجود شخص می‌تواند از زندگی ابدی برخوردار گردد. زیرزمین اقلیمی تیره و افسرده و جایگاه خطاکاران است. پس از آنکه دور زمان طی شد، مهر همه مردگان را بر می‌انگیزد، نیکان را شراب خوشایند بی‌مرگی می‌نوشاند و بدکاران را به همراه اهربیمن در آتش نابود می‌سازد. (← کومون، ص ۱۴۴)

مرگ در آیین مانی

مانویان پیوند ناگستینی با دین زردشت داشتند. در این آیین، اگر مرگ به سراغ راستکار بیاید، هرمزدُبُغ ایزدی به نامِ داورِ دادگر را، به صورت حکیمی راهنما، به سوی او روانه می‌سازد همراه سه فرشته که با خود کوزه آب و جامه و دیهیمی از نور دارند. جوانی شبیه آن راستکار همراه آنهاست. دیو آز و دیوان دیگر بر او ظاهر می‌گردد و راستکار، به دیدن آنها، از داورِ دادگر و سه فرشته یاری می‌جويد. آنان به او نزدیک می‌شوند؛ چشم اهربیمنان که به آنها می‌افتد پا به فرار می‌نهند. فرشتگان آن راستکار را با خود می‌برند، جامه بدو می‌پوشانند، دیهیم بر سرش می‌نهند، و کوزه آب در دستش می‌گذارند و او را، از ستونِ روشنی، به ماه و خورشید و به بهشت نو نزد هرمزدُبُغ و مادرِ زندگی می‌برند. كالبد همان‌گونه افتاده می‌ماند و آفتاب و ماه قوای آن را، که آب و آتش و نسیم است، به سوی خود جذب می‌کند. سپس فردِ راستکار به نور ایزدی بدل می‌گردد و آنچه را از جسدش به جا مانده و ظلمتِ محض است به دوزخ می‌افکند.

(← اسماعیل پور، ص ۷۳)

اما گناهکاری را که آز و شهوت بر او چیره شده باشد، به هنگام مرگ، اهربیمن و دیوان شکنجه می‌دهند و ایزدان به کنارش می‌آیند و پوشایک نیکو با خود دارند. او می‌پندارد که برای نجاتش آمده‌اند در حالی که آنان می‌خواهند او را سرزنش کنند. او، با كالبدی دیگر، در این جهان مادی، از نوزاده می‌شود و چندی در این جهان می‌ماند تا

زمانش فرا رسید و به دوزخ درافتند. روان آدمی یکی از سه راه را خواهد پویید – راه‌هایی که به بهشت نو برای راستکاران؛ به جهان ترس و بیم یا برزخ برای ستیزه‌جویان یا اور راستکاران و نگهبان آیین؛ و به دوزخ برای گناهکاران می‌رسد. دوران دردناک تناسخ – پیش از رسیدن به پایان راه – در اصطلاح مانویان سمسارا خوانده می‌شود. (← باقری، ص ۱۷۷)

مرگ در آیین زردهشت

بنابر معتقدات زردهشتی، مراحلی که روح انسان، پس از زندگی این‌جهانی، طی می‌کند چنین‌اند: جدائی روح از تن؛ داوری انفرادی؛ عبور از پل بهشت و دوزخ و برزخ؛ روزِ قیامت و تن پسین؛ داوری نهایی و جمعی گذشتن از آزمایش ایزدی و فرشکرد (نوکردن کل هستی که در پایان جهان صورت می‌گیرد) (← همان، ص ۵۵). زردهشت، در تعلیمات خویش، باورهای نیاکان خود را در باب مرگ و احوال پس از مرگ حفظ کرد اما محتوا و معنای اعمال و مراسم مریبوط به آنها را به‌کلی دگرگون ساخت. رسمی که، پیش از زردهشت، بین ایرانیان رواج داشت نشان می‌دهد که روح انسان (روان)، پس از مرگ، در دیار ظلمانی و خاموش به سرمی‌برد و آن موجودی است عاجز و ناتوان که، برای برآوردن نیازها و گذران، چشم به دست بازماندگان و خویشان زندهٔ خود دوخته است تا از نذرها و قربانی‌ها و خیرات آنان برخودار شود. خیرات باید بر طبق آیین‌های خاص و در موقع معین انجام گیرد. همچنین این باور وجود داشت که آمرزیدگان نه تنها، در پرتو لطف ایزدان، از حیات بسیار طولانی برخوردار می‌شوند بلکه، در جهان مردگان، ثواب قربانی‌ها و ثواب هدایا و نذرهاشان به آنان می‌رسد و، علاوه بر آن، بازماندگان، با خیرات، وسائل گذران روزمره آنان را در آن جهان فراهم می‌آورند. (بویس، ص ۱۶۶)

در رساله‌ای اوستایی به نام او گمیدئچه که تنها اندکی از آن به جامانده است، از برحق بودن مرگ و آمادگی آدمی برای این سفر سخن در میان است و توصیه می‌شود که برای سفر آخرت زاد و نوش (اعمال نیک) بیندوزنند. در این رساله آمده است:

آن چیست که به خاک بدل نشود؟ آن چیست که فنا نپذیرد؟ آن کردار نیک و وجودان مرد نیکوکار است. بشود که راستی و نیک پیروز شود؛ بشود که نیکی بر بدی پیروز آید؛ بشود که

ما از اندیشه و گفتار و کردار نیک برخوردار گردیم؛ بشود اندیشه و گفتار و کردار نیک، که در اینجا و همه جای دیگر پدید آمده، در جهان منتشر شود؛ بشود که همه ما با فرشته راستی و درستی محشور باشیم. (رضی، ص ۲۰۷)

زردشتی پارسا، که باتقوا و درستی زندگی کرده باشد، از رو به رو شدن با دیو مرگ باکی ندارد.

داوری پس از مرگ در آیین زردشت

rstاخیز، به باور زردشتیان، به دو گونه فردی و عمومی است. روح، پس از مرگ، سرنوشت مشخصی به اقتضای اعمال مرده دارد؛ اما تنها در رستاخیز نهایی است که به تن بازمی‌گردد و، در این بازگشت، ساختار موجودات به حالت پیش از آفرینش گیتیانه (مادی) درمی‌آید. برای فرد، لحظه قطعی و نهایی سه روز پس از مرگ فرامی‌رسد (وازنر، ص ۲۶۳). زردشتیان اعتقاد دارند که روح تا سه روز در اطراف تن می‌ماند و در صبح روز چهارم بدن را ترک می‌کند و به دیار باقی می‌شتابد. صبح روز چهارم روان مرده به سر پل چینوت/چینود (صراط) می‌رسد. در اینجا، فرشته مهر، ترازوی عدالت به دست؛ فرشتگان سروش، در مقام دادستان؛ و رشّن و آشتاد، در نقش وکیل مدافع روان بسیار عادلانه داوری می‌کنند و روان درگذشته، بسته به اینکه کفه کارهای نیک یا کارهای بد او سنگینی کند، به وهیشتم مینیو (بهشت) و یا آچیشتم مینیو (دوزخ) فرستاده می‌شود تا پاد افره خویش را به قانون ابدی بگیرد (علیپور، ص ۱۲). در داوری، سخنان و اندیشه‌ها و نیّات نیز به حساب می‌آیند. اعمال وزنه سنگین دارد؛ اما اندیشه‌های بد کفه گناه و سخنی محبت‌آمیز کفه ثواب را سنگین‌تر می‌سازد. (→ بویس، ۲، ص ۱۶۸)

در متون اوستایی و منابع پهلوی چون بُندهش و یشت‌ها، میترا از جمله ایزدانی است که، در روز قیامت، داور روان مردگان شمرده شده است. در مهربشت، همواره از عده‌ای از ایزدان نام برده شده که در اطراف او جای دارند: در جانب راست، سروش؛ در جانب چپ، رشّن؛ و، در برابر، وَرَثَغْنَه (بهرام)، ایزد جنگ و پیروزی، که پیشاپیش او گرازی خشمگین و دژم در حال دویدن است (رضائی، عبدالعظیم، ص ۸۵). در این متون، میترا، به همراه رشّن و سروش، در روز جزا از داوران ارواح معرفی شده‌اند. «مهر نخستین، سروش

دومین، و رَسْنُ سومین داور است» (بنویست، ص ۵۵۱). مهر در شایست و ناشایست با صفت «دادورتر» توصیف شده است (شایست و ناشایست، ص ۲۶۳). وی، سرانجام، ارواح را از میان رودی از آتش به ساحل دیگر آن راهبری خواهد کرد و ارواح کافر، به هنگام عبور، در آتش خواهند سوخت (ورمازن، ص ۲۹). در بندesh (ص ۱۱۰-۱۰۹) آمده است که روان، چون از تن جدا شود، مانند کودکی است که از مادر بزاید و نیاز به دایه و قابله دارد. سروش، چونان نگهبان و حامی، باید فراخوانده شود تا از روان پشتیبانی کند. (← شایست و ناشایست، ص ۲۳۰)

باورِ کهن ظاهراً این بوده است که هر کس – به سبب رعایت مراسمِ آیین – از عنایت ایزدان برخوردار باشد، می‌تواند امید پرواز به بهشت و عبور آزادانه از پل چینوت/چینود را در دل بپروراند در حالی که گناهکاران از بالای این پل به ژرفنای دوزخ پرتاب می‌شوند. اما زردهست می‌گفت: برای گذشتن از پل چینوت/چینود، نخست باید از دادگاهی که برای سنجش اعمال برپا می‌شود گذشت. در این دادگاه، پندار و گفتار و کردارِ همه کس، که از زمان رسیدن به سنّ بلوغ تا پایان عمر به دقت جمع‌آوری شده است، با میزان دقیق سنجیده می‌شود: اگر ثواب شخص بر گناه بچرید، او رستگار خواهد شد و، اگر گناه شخص بر ثواب بچرید، او محکوم به سقوط در دوزخ خواهد بود (بویس، ۲، ص ۳۲۷). دوزخ، که جای بدکاران است، به زیر زمین است و دروازه آن از کوهی به نام ارزوره می‌گذرد. این کوه محل دیوان است که در غارها و قله‌ها گرد هم می‌آیند.

(کریستنین، ص ۶۹)

ارداویراف، در گزارش سفر خود به دنیای دیگر، می‌گوید:

پس از آن، چینوت‌پل نه نیزه پهنا گشوده شد و من، به همراهی سروش، پرهیزگار و ایزد آذر، به چینوت‌پل به آسانی و به فراخی و نیک به دلیری و به پیروزگری بگذشم. ایزد مهر بسیار پاسداری‌کننده و رَسْنِ راست و وای نیکو و ایزد بهرام نیرومند و ایزد اشتاد گسترش بخشنده (جهان) مادّی و فرّه بهدین مزدیستان و فروهر پرهیزگاران و دیگر مینوان به من، ارداویراف، نخست نماز بردن و من، ارداویراف، دیدم رَسْنِ راست، که ترازوی زرد زرین به دست داشت، پرهیزگاران و دَرَوندان را قضاوت می‌کرد. (بهار، ص ۳۰۴)

ترازویی که ارداویراف به آن اشاره می‌کند در بندesh به زیبایی توصیف شده است:

چکادی یک هزار مرد بالا در میان جهان است که چکادِ دائمی خوانند. یوغ ترازوی رَسْن را

تیغی به بُن کوه البرز در سوی اباخر (شمال) و تیغی به سِر کوه البرز در سوی نیمروز (جنوب) آفریده شد بر میان آن چکادِ دائمی ایستد. (بندesh، ص ۹۹)

شانه‌های ترازوی رَشْن رشته کوهی است از شمال به جنوب زمین و شاهین آن ترازو چکاد [قله] دائمی است که درست در وسط رشته کوه البرز قرار دارد. در بندesh، رَشْن، هنگام گذاشتن روان آدمیان بر ترازو، دو دستیار دارد که زامیاد و اشتاد نام دارند. زامیاد می‌خواهد، به یاری دادار اورمزد، همه آفریدگان را به رستاخیز بپیونداند (← اوشیدری، ص ۲۰۱). زامیاد مینوی زمین است (← بهار، ص ۱۵۵) و در شایست و ناشایست با صفت «فرجام‌دهنده‌تر» توصیف شده است (شایست و ناشایست، ص ۲۶۴). و اشتاد (ارشتات، به معنی «راستی و درستی»)، ایزدبانوی عدل است. او، در کنار ایزد سروش، ستوده می‌شود (پس ۴۷، بند ۳۲). در بندesh درباره او آمده است:

اشتاد نیز راهنمودار مینو و گیتسی است چنان‌که گوید که سر پل چینو دبرایستد تا رَشْن روان را آمار کند. اشتاد و زامیاد روان را بر ترازو بگذارند. (بندesh، ص ۱۵۲)

در بعضی متون، رَشْن میزان و ترازوی سنجش نیکی و بدی را خود در دست دارد و سروش بر داوری او نظارت می‌کند. در بندesh (فصل ۳۰، فقرات ۹-۱۳) آمده است که، سر پل چینوت/چینو، سگی مینوی به پاسبانی گماشته شده تا روان درگذشتگان را راهنمایی کند (PAVRY 1922, pp. 91-92). همچنین، در وندیداد (فرگرد ۱۹، بند ۳۰)، از نمودار شدن دین یا وجدان آدمی در جهان دیگر به پیکر دختری زیبا سخن رفته است. این دختر زیبا، که برای راهنمایی روان پارسا به بهشت، نمودار می‌گردد با دو سگ همراه است. در گاهه‌ها، نام این دختر دئناس است. پس از آن، روان فرد نیکوکار سه گام برمی‌دارد که به ترتیب از اندیشه نیک، گفتار نیک، و کردار نیک می‌گذرد و گام چهارم را در ایران (سرای فروغ بی‌پایان) می‌نهد و در آنجا از پذیرائی اهورامزدا برخوردار می‌شود. روان فرد بدکار، در سه شب پس از مرگ، بر بالین جسد، رنج و سرگردانی فراوانی را تحمل می‌کند و، در سپیده‌دم شب سوم، دین او به صورت زنی پتیاره و زشت و چرکین و خمیده‌زانو به پیشواز او می‌آید. آنگاه روان مرد بدکار، در سه گام، از پایگاه اندیشه بد و کردار بد و گفتار بد می‌گذرد و، در چهارمین گام، به سرای تیرگی بی‌پایان می‌رسد و در آنجا اهریمن پذیرای او می‌گردد. (بشت‌ها، هادخت نسک، فرگرد سوم)

تdefin در آیین زردشت

به نظر می‌رسد که رسم مرده‌سوزی در دورانی که اقوام هندو ایرانی زندگی مشترک داشتند وجود داشته است. بعدها مغان، برای برآنداختن این رسم کهن در ایران، تحریم‌های سختی همراه با مجازات‌های سنگین برقرار ساختند. دلیل بارز‌تر حاکی از وجود رسم مرده‌سوزی واژه دخمه است که در اصل به معنی «هیزم» است که نسای (جسد) مرده را بروی آن می‌سوزانند. همچنین به قرابت واژه دخمه و داغمه به معنی « محل سوزاندن» باید توجه شود. در دوران ساسانیان، به گواهی رساله یوشت فریان، جسد هوپریه، که گرایش جدی به دین زردشتی داشت، از سرِ تکریم، به دستور موبد بزرگ سوزانده می‌شد (رضی، ص ۴۱). چنین به نظر می‌رسد که نهادن نسای مردگان پیش‌جانوران و پرنده‌گان رسم مادی و به حاک سپردن رسم پارسی بوده است. (بارقولومه، ص ۴۱۲)

تdefin، از نظر مزدیسنا، فی‌نفسه زشت و نمودار کفر و عصیان است. هرودت، درباره تفاوت رسم نزد پارس‌ها و مغان، به نکته‌ای اشاره کرده که بدان توجه چندانی نشده است. بنا به گزارش او، تنها مغان، یعنی تیره یا قبیله‌ای از مادها، نه پارس‌ها جسد مردگان خود را در فضای باز و در معرض دید پرنده‌گان و جانوران لاشه‌خوار می‌نهادند. این رسم آریائی و رسم هندو ایرانیان نبود بلکه رسم رایج خزرها و بلخیان و احتمالاً رسم قبایل بومی ایران‌زمین بود که در جلگه‌های شمال شرقی به شیوه چادرنشینی زندگی می‌کردند و رسمی را که به مقتضای شرایط آب و هوایی و معیشت آنان بوده به صورت سنتی مذہبی درآورده بودند. این رسم، نزد زردشتیان مزدا پرست، به دخمه کردن یا خورشید نگرشنی نامزد شده و هنوز نیز در جماعت پارسیان هند و پاکستان اجرامی شود (رضی، ص ۴۰). یادآور می‌شویم که، در این باب، نظرهای متفاوتی وجود دارد از جمله اینکه دخمه در فارسی به معنی «گور» به کار می‌رفته و با لفظ داغ به معنی «سوزاندن» هم‌ریشه است و این یادگار زمانی است که اقوام آریائی مردگان خویش را می‌سوزانده‌اند. رسم سوزاندن مردگان از زمانی دیرین منسخ شده اما لفظ دخمه به معنی محلی که مرده را در آن گذارند یا دفن کنند به جا مانده است. (خانلری، ص ۱۰۲)

رها کردن جسد در طبیعت، که به گزارش هروُدُت نزد مغام رواج داشت، رفته رفته به عنوان وسیله‌ای برای دور کردن آن پذیرفته شد. گو اینکه برخی از اجساد – ظاهراً اجساد خاندان شاهی و بزرگان – با ورقه‌ای از موم پوشانده سپس به خاک سپرده می‌شد. به زعم بعضی از پژوهندگان، رسم دورافکنی جسد و گردآوری استخوان‌ها در استودان از آنِ مشرق ایران و آسیای میانه بوده سپس به تدریج به مغرب ایران راه یافته است. حتی کاوش‌های باستان‌شناسی آثاری از رواج این رسم در آسیای صغیر عصر هخامنشی را نشان داده است (Shahbazi 1975, pp. 125-127, 154-156). در روایات هرمزدیار (ص ۲۹۵-۲۹۸) آمده که استودان از ابداعات جمشید بوده است. چون جمشید با اهریمن درگیر شد تا تهمورث را برهاند و موقق نشد که آن شاه ناکام را زنده نجات دهد، تنها جسد او را به چنگ آورد و در استودان نهاد.

زردشتیان با هردو رسم تدفین و سوزاندن جسد مرده مخالفاند. در اوستا نیز به صراحت با این دو رسم مخالفت شده است. در وندیداد (فرگرد یکم، بند ۱۷ و ۱۲) آمده است:

دهمین سرزمین و کشور نیکی که من اهورامزدا آفریدم هرهویتی زیبا بود. پس آنگاه اهریمن همه تن مرگ بیامد و به پتیارگی گناه نابخشودنی خاک‌سپاری مردگان را بیافرید. سیزدهمین سرزمین و کشور نیکی که من اهورامزدا آفریدم چخری نیرومند و پاک بود. پس آنگاه اهریمن همه تن مرگ بیامد و به پتیارگی گناه نابخشودنی مردارسوزان را بیافرید. (اوستا، ص ۷۴۶)

یگانه استثنای هنگامی است که از زردشتیان کسی در فصل سرما و روز باران و برف بمیرد و تامدّتی نتوان او را به دخمه برد پس جسد او را موقتاً در کف خانه دفن می‌کنند تا، به وقت مساعد، او را به برج سکوت یا دخمه ببرند. در وندیداد (فرگرد هشتم، بخش دوم) آمده است:

ای دادر جهان، اگر در خانه مزداپرستان ناگهان سگی یا آدمی بمیرد و در همان هنگام باران یا برف ببارد و یا باد بوزد یا تاریکی در کار فرارسیدن باشد مزداپرستان چه باید بکنند؟
آنان باید در آنجا گوری بکنند و برکف آن گور خاکستر یا تپله گاو بریزند و سر آن را با تکه‌های آجر یا سنگ یا کلوخ بپوشانند. آنان باید مردار را دو شب یا سه شب و یا یک ماه در آنجا بگذارند تا هنگامی که پرنگان به پرواز درآمدند و کیاهان روییدند و سیلاپ‌ها روان شدند و باد آب‌های روی زمین را خشکاند، مزداپرستان باید شکافی در دیوار خانه پدید آورند و

دو مرد چیره‌دست و نیرومند را فراخوانند. آنان باید جامه‌های خویش را به درآورند و مردار برگیرند و به ساختمانی که از سنگ و ساروج و خاک ساخته شده است و در جایی که سکان و پرندگانِ مردارخوارند ببرند. (اوستا، ص ۶۶۲)

دلیل اصلیِ منع به خاک سپردن یا سوزاندن جسد مرده این باور در دین زرده‌شته است که انسان را از جسم، جان، روح، و فروهر مرکب و به یمن برخورداری از منو (خرد) و دائمی (وجود) اشرف مخلوقات می‌داند و برای حفظ تن و پالایش روان در زندگی توصیه‌هایی می‌کند؛ اما تن را به محض جدا شدنِ جان از آن نجس می‌شمارد و دست زدن به آن را تنها با رعایت کامل اصول بهداشتی جایز می‌داند (علیپور، ص ۱۲). در واقع، پس از مرگ، همین‌که جان از تن جدا شد، **دُرُوج نَسُو**، عفریت و دیو نامرئی، به پیکر مگسی همچون پلیدترین **خُرْفَسْتَرَان** از سرزمین‌های اباختر (شمال) می‌آید و بر تن مرده می‌تازد (وندیداد، فرگرد ۷، بند ۲). جسد مرده ناپاک و فاسد است و لمس و دفن آن در خاک و آلومن خاک گناهی است بزرگ. هرگاه کسی مرده‌ای یا لشه‌ای را حمل و در زمین دفن کند به کیفر سنگینی محکوم می‌گردد. در وندیداد آمده است:

وی را باید در محلی دور از آب و آتش و شهر و مردم در حصاری زندانی کنند. اندک مقداری آب و نان و پوشакی هرچه حقیرتر برایش بنهند آنقدر که نمیرد. آنگاه چون به پیری و ناتوانی کامل برسد آنچنان‌که احساس شود در آستانه مرگ است دژخیمی ویژه باید او را بر سر برج آن حصار ببرد و سرش را ببرد و به پایین افکند تا طعمهٔ لاشخوران گردد. آنگاه کاهن مجوس طین مراسمی برایش طلب آمرزش کند که در دوزخ از عذاب مصون باشد. (فرگرد ۳، بندهای ۲۱-۱۵ با اندکی تغییر در عبارات)

ظاهراً در جهت همین حکم است که پسوند مردگان، آنچنان‌که از وندیداد برمی‌آید، تطهیر با گمیز (ادرار‌گاو) را لازم می‌سازد چون، در تعلیم زرده‌شته، تن انسان زمانی که به کلی از حیات خالی باشد به تصرف اهريمن درمی‌آید. (← زرین‌کوب، ص ۲۵)

وندیداد، پنجمین بخش اوستای امروزی، حاوی احکامی مغایر با رسوم اصیل زرده‌شته است که چه‌بسا به مردم بومی ساکن فلات متعلق بوده باشد. آنان آداب و رسومی هراس‌انگیز داشتند. رسم کهن آیین مغان یا مجوس را می‌توان در وندیداد منعکس یافت (← رضی، ص ۱۶۲). در وندیداد، تضادهایی در رفتار با جسد مرده دیده می‌شود و پیداست که، در تدوین آن، مراسم مربوط به تشییع و بردن مردگان به دخمه

یکسان نبوده است. همه احکام مربوط به مردگان در وندیداد گردآمده است که در اینجا نمونه‌هایی از آن را نقل می‌کنیم.

در هر دهکده یا خانه، جایگاه مخصوصی به نام کته (kata) برای مردگان وجود داشت. پیش از فرارسیدن مرگ، موبد بالای سر محضر حاضر می‌شود و به خواندن ادعیه و اوراد خاص می‌پردازد و از او می‌خواهد که به گناهان خود اعتراف کند و آمرزش بخواهد. پس از شستن میّت، او را با پارچه‌ای کتانی می‌پوشانند و در اطراف او فراهم می‌آیند و سرود آشمُهو را به زبان پاژند در گوشش می‌خوانند (SÖDERBLOME 1911, p. 502) و او را در گوشه‌ای از اتاق بر روی تخته‌سنگی می‌نهند به گونه‌ای که سر او به شمال، جایگاه دیوان، نباشد. روح مرده تا سه شبانروز در جای خویش می‌ماند. ظرفی پر از روغن نارگیل را در این سه شبانروز می‌سوزانند و، پس از آن، مرده را به سوی دخمه روانه می‌کنند. (← مهر، ص ۱۷۲)

برای حمل جسد حتی جسد کودکان دو نعش‌کش لازم است. آنان، در حالی که سرود بخ می‌خوانند، پارچه‌ای به نام پیوند در دست دارند. سرود بخ را تا واژه آشه می‌خوانند سپس سکوت می‌کنند و جسد را به جز صورت می‌پوشانند و با سکوت خود مرده را در حمایت آن دعا قرار می‌دهند. سپس در سه قدمی جسد می‌ایستند و از گانه‌ها آهونویتی را در دو بخش می‌خوانند. سپس نوبت خویشاوندان نزدیک فرامی‌رسد که آخرین دیدار را با مرده داشته باشند (SÖDERBLOME 1911, p. 502). سپس آیین سگدید برگزار می‌شود.

در وندیداد (فرگرد ۸، بندهای ۱۴-۱۸) از سگدید سخن رفته و آن نشان دادن پیکر مرده است به سگ و از پیش‌پیش تابوت سگی را تا به دخمه بردن (Modi 1922, p. 61). سگ باید سفید با گوش‌های زرد باشد. هنگامی که چشم سگ به جسد مرده افتاد، دروغ نسو به صورت مگسی به سرزمین شمال می‌گریزد (دارمستر، ص ۱۱۲). از پیش از بیرون بردن جسد از خانه تارساندن آن به دخمه، این سگ باید به دنبال آن برود (SÖDERBLOME 1911, p. 502). در اتاق مرده، آتشی با چوب سنبل می‌افروزند (وندیداد، فرگرد ۸، بندهای ۷۹-۸۰). نعش را باید هرچه زودتر، در روز هنگام و، اگر مرگ به شب روی داده باشد، تا فردای آن، برای برگزاری مراسم ببرند. در روز برف و باران، ترتیبات دیگری مقرر است (همان، فرگرد ۵).

بندهای ۱۰-۱۳). هیچ‌یک از تشییع‌کنندگان نباید بیش از چهل قدم به دخمه نزدیک شوند. تنها مرده‌کش‌ها می‌توانند وارد آن شوند. بالای دخمه کاملاً باز است و آفتاب می‌تابد و درون آن سه ردیف بریدگی برای مردان و زنان و کودکان تعییه کرده‌اند. در وسط دخمه، چاهی بزرگ و عمیق به نام استودان حفر شده است. مرده‌کش‌ها، پس از نهادن جنازه دربالای برج، از دخمه خارج می‌شوند. کرکس‌ها و دیگر لاشخورها بلافاصله بر سر مرده فرودمی‌آیند و به اندک‌مدت گوشت و پوست و امعا و احشای او را به کام می‌کشند و استخوان‌های او به جا می‌ماند. مرده‌کش‌ها روز بعد به دخمه می‌روند و استخوان‌ها را به استودان می‌افکنند. (← رضائی، مهدی، ص ۱۳۲)

در وندیداد به اشخاص، به تناسب توانائی مالی آنان، حق انتخاب داده شده که استخوان‌های مرده خود را به کجا ببرند: بیرون از دسترس سگان و روپاها و گرگان؛ جایی در پناه برف و باران؛ اگر بتوانند، آنها را در میان سنگ‌ها یا گچ یا گل جای دهند و اگر نه به زیر نور آفتاب و نگاه خورشید بگذارند. (← فرگرد ۶، بندهای ۴۹-۵۱)

در فرگرد دوازدهم وندیداد، درباره مدت سوگواری برای درگذشتگان با توجه به درجه قربت با آنان، احکامی ذکر شده است. اصولاً سوگواری به معنای امروزی نزد زردشتیان نکوهیده و اهریمنی شمرده شده است. در وندیداد نیز تصريح شده است که اهریمن شیون و زاری در پس مردگان را پدید آورد (فرگرد ۱، بند ۹). به بهدینان توصیه شده است که تنها به روان درگذشته، که جاودانه است، بیندیشند و، با خودداری از گریه و زاری و خودآزاری، برای آمرزش روان او کارهای لازم را انجام دهند.

تdefin شاهان هخامنشی

تردیدی نیست که شاهان هخامنشی آرامگاه‌هایی داشتند. آرامگاه داریوش بزرگ و خاندان هخامنشی در نقش رستم گواه آن است که برای شاهان هخامنشی قانون منع به خاک سپردن جسد مرده رعایت نمی‌شده است. آرامگاه‌های آنان بی‌گمان به تقلید از معماری گورهای صخره‌ای متعلق به عصر مادها ساخته و حجاری شده‌اند. به همین دلیل، هر سیفله، با مشاهده گور صخره‌ای فخریکا در پانزده کیلومتری مهاباد، قبور مادی را پیش‌دراهمد قبور شاهان هخامنشی در نقش رستم و تخت جمشید

دانسته است. در اوستا، به خاک سپردن جسد مرده منع شده امّا این مانع از آن نمی‌گردد که استخوان‌های خشک جسد در خاک دفن شود.

کمبوجیه فرمان می‌دهد که جسد همسرش آماسیس را موسمیائی کنند. به گزارش گُنُفون، کورش خطاب به فرزندان خود می‌گوید: جسد مرا، پس از مرگ، نه در طلا و نه در نقره بلکه برفور در خاک بگذارید.

از این شواهد بر می‌آید که برگزاری مراسم مربوط به مردگان درباره شاهان هخامنشی با آنچه در دین زرتشت رایج است فرق داشته است (Soderblome 1911, p. 503). آریستوبولوس، مورخی که همراه سپاه اسکندر بوده، آرامگاه کورش را چنین وصف کرده است:

نسای (جسد) کورش را در تابوتی از زرگذاشتند که بر تختی با پایه‌های زرین نهاده شده بود. بر روی میزی، برای برات، شمشیرهای کوتاه پارسی، گردنبندها و گوشواره‌هایی از سنگ‌های گران‌بهای در زرنشانده نهاده شده بود. سندس و کتابن دوخت بابل، تبان‌های مادی، جامه‌هایی به رنگ آبی و ارغوانی و رنگ‌های دیگر، لباس کاوناکس و بافته‌های گل و بوته‌دار بایلی، همه را به روی هم چیده بودند تا پادشاه درگذشته با شکوه و بهشتگی و آیین درست به جهان دیگر نیکان آریانی درآید... گردانید آرامگاه را پر دیز فراگرفته بود و جوی‌هایش چمن‌های مرغزار و درختان گوناگونی را آبیاری می‌کردند که روی آرامگاه کورش موج می‌زدند. (Aristobulus, frag. 37)

قرار دادن آرامگاه کورش بر فراز چند طبقه تخته‌سنگ جلوه و نموداری از کوه شمرده می‌شده است. احتمال دارد که، از نظر اصول معماری، این سبک ساختمان با پرسش سtarگان مربوط باشد که از زیگورات الهام گرفته شده است. (← گیرشمن، ص ۲۳۰) به نظر می‌رسد که، در عصر ساسانیان، در رسم تدفین پادشاهان تغییری روی داده باشد. با کشف برج خاموشی زرتشتیان متعلق به دوره پادشاهی انوشیروان و کاوش‌های باستان‌شناسی در دره گز و کشف برجی به ارتفاع ۳۰ متر و قطر ۲۰ متر در آن، مشخص شد که در عصر ساسانیان، زرتشتیان، برای آنکه خاک را آلوده نکنند، جسد را داخل خمره، تابوت، و حفره‌ای گچ‌اندوید یا سفالینه یا سنگی می‌نهادند و، پس از زایل شدن گوشت جسد، استخوان‌ها را درون استودان نگهداری می‌کردند. (← رهبر، ص ۱۶)

شیوه تدفین نزد زرداشتیان امروز

بر زرداشتیان واجب است که، به محض مردن فرد زرداشتی، ابتدا چشم‌هایش را ببندند و دست‌هایش را بر روی سینه‌اش گذارند و پاهایش را تا زانو تا کنند و جسد او را در جایی از خانه که نظافت شده باشد بنهند و با روپوشی سفید و تمیز سر تا پای او را بپوشانند. جسد مرده، به دلیل اعتقادی که زرداشتیان به نایاکی آن دارند، با هرچه تماس پیدا کند آن را آلوده می‌سازد و برای پاک کردن آن شستن و اگر پاره‌ای از تن آدمی باشد غسل لازم است. پس از این مراسم، به انجمان زرداشتیان و نساشور (مرده‌شور) خبر داده می‌شود. پیش‌گاهنان، که شمارشان باید زوج باشد، در خانه درگذشته حاضر و هم‌بیوند می‌شوند و مرده را در گهن، تابوتی تماماً از فلز، می‌گذارند و با احترامی خاص و با مشایعت خویشان و نزدیکان به گورستان می‌برند. نساشور، پس از غسل میت، لباس سفیدی به نام سدره و کمریندی به نام گشتنی (گستی) به مرده می‌پوشاند و او را به نمازخانه می‌برند. در نمازخانه، هفت شمع روشن است و موبد، رو به میت، به سرودن پاره‌هایی از گاهه‌ها می‌بردند و، چون به جای معینی از آن می‌رسد، اشاره می‌کنند که جنازه را بردارند و به محل گور که قبلاً کنده و با سیمان کاملاً عایق‌بندی شده ببرند تا درون آن گذارند سپس روی گور را با سنگ‌های سیمانی بپوشانند و درزهای آن را بگیرند و روی آن را با خاک بپوشانند. از مصطلبه بتونی از آن رو استفاده می‌کنند که جسد مرده با خاک تماس پیدانکند. جهت گورها شرقی- غربی است تا در رستاخیز شخص به سوی نور و روشنائی آفتاب برخیزد.

در پیشاپیش کسانی که مرده را حرکت می‌دهند، فرزند ارشد، با دستمالی سبز بر بازوی راست، روان است و این نشانه تداوم زندگی در خانواده است. پیشاپیش همراهان، دود کندر و سندل از آتشدان بر می‌خیزد. بیشتر بانوان شرکت‌کننده در مراسم عود یا شاخه‌های مورد و شمشاد همراه دارند که بر روی قبر می‌گذارند. در پایان، عباراتی از اوستا خوانده می‌شود.

تا حدود شصت سال پیش، زرداشتیان ایران، در شهرهای کرمان و یزد و تهران و سایر شهرهای زرداشتی‌نشین، برای دفن اجساد درگذشتگان از دخمه یا برج خاموشان استفاده می‌کردند که بعضی از آنها قدیمی و کهن و بعضی دیگر جدیدترند و مانکجی هاتریا حدود

صدو پنجاه سال پیش (۱۲۳۳ش)، به نمایندگی پارسیان بمبئی، برای بهبود وضع اجتماعی و دینی زرتشیان ایران که در حال اضمحلال بودند، اقدام به ساختن آنها کرده است. با این اقدام، دخمه‌های کهنه تعمیر و بازسازی و دخمه‌های جدیدی ساخته شد که تا مدتی از آنها استفاده می‌شده است. در شهر کرمان، از دهه ۱۳۲۰ به بعد، دخمه‌ها تبدیل به قبور زیر خاک گردید و به کلی فراموش شد (فرهمند، ص ۲۱). زرتشیان تهران، از چند سال پیش که دخمه شهر ری، قلعه‌گبرها در کنار کوه بی‌بی‌شهربانو، پر شد، مردگان خود را در قصر فیروزه، در چند فرسنگی تهران، درون تابوت آهینه‌بزرگی می‌نهند و به خاک می‌سپارند تا خاک از جسد ناپاک آنها آلوده نگردد. (احتسامی، ص ۳۷۲-۳۷۳)

نتیجه

از گذشته‌های بسیار دور، اعتقاد به زندگی پس از مرگ نزد ساکنان ایران‌زمین رواج داشته است. در بسیاری از گورهای باستانی ایران‌زمین، می‌توان مواد غذایی و لوازم زندگی را در اطراف جسد مشاهده کرد که زاد راه سفر به دنیای دیگر است. در مراسم و جشن‌های آیینی، همچون آیین‌های نوروز و سووشوون و رَپیشُون، نشانه‌های رستاخیز مردگان به چشم می‌خورد.

اعتقاد به جهان پس از مرگ، در هر مرز و بوم، باعث رواج آیین‌ها و مراسمی خاص مربوط به مردگان شده است. باورها و اسطوره‌های مربوط به مرگ این مراسم را توجیه می‌کنند و معنای آنها را روشن می‌سازند. در دین زرداشت، این عقاید باستانی تشریفات مذهبی و مراسم سوگواری را پدید آورده است. درواقع، چنین به نظر می‌رسد که اعتقاد به روح غیرمادی و فسادناپذیر که پس از مرگ به حیات خود ادامه می‌دهد از توجه به فساد جسم نشئت گرفته باشد. اعتقاد به خروج روح از جسم، به هنگام مرگ، و ناپاکی جسد رفتاری را که با جسد می‌شود تحت تأثیر قرارداده است که مهم‌ترین آنها ممنوعیت لمس جسد و آلودن خاک به آن است. با این‌همه، شواهد و مدارک شیوه‌های دیگری از رفتار با جسد را نشان می‌دهد که در برابر نور خورشید قراردادن، سوزاندن، گذاشتن در دخمه‌های دربسته و، پس از آن، جای دادن استخوان‌ها در استودان از جمله آنهاست.

در پایان، می‌توان چنین نتیجه گرفت که، با انتزاع جهان پس از مرگ، عرصهٔ فراخ‌تری برای ظهور و پرورش داستان‌هایی درباره آن جهان گشوده شد و، سرانجام، در مرحلهٔ پیشرفته‌تر، قابل شدن دو جایگاه بهشت و دوزخ برای ارواح و باور به رستاخیز از اصول جهان‌بینی دین زردشت گردید.

منابع

- احتشامی، ابوالحسن، «عروسوی و عزا از نظر زرتشت»، مجلهٔ وحد، س، ش، ۵، اردیبهشت ۱۳۴۸، ص ۳۷۵-۳۷۲.
- اسماعیل‌پور، ابوالقاسم (۱)، اسطورهٔ بیان نمادین، سروش، تهران ۱۳۷۷.
- (۲)، اسطورهٔ و آفرینش در آیین مانی، فکر روز، تهران ۱۳۷۵.
- اوستا (ج ۲)، گزارش و پژوهش جلیل دوستخواه، مروارید، تهران ۱۳۷۷.
- اوشیدری، جهانگیر، دانشمند مذیخان، نشر مرکز، تهران ۱۳۷۱.
- بارتولومه، کریستین، فرهنگ ایرانی باستان به انضمام ذیل آن، ترجمهٔ بدرازمان قریب، اساطیر، تهران ۱۳۸۳.
- باقری، مهری، دین‌های ایرانی پیش از اسلام، انتشارات دانشگاه تبریز، تبریز ۱۳۷۶.
- بندهش، ترجمهٔ مهرداد بهار، توس، تهران ۱۳۶۹.
- بنونیست، امیل، دین ایرانی بر پایهٔ متن‌های معتبر یونانی، ترجمهٔ بهمن سرکاری، چاپ سوم، تهران ۱۳۷۷.
- بویس، میری (۱)، تاریخ کیش زدشت، ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، توس، تهران ۱۳۷۴.
- (۲)، «دیانت زرتشتی در دوران متأخر»، دیانت زدشتی، ترجمهٔ فریدون وهمن، بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۴۸، ص ۱۲۹-۱۸۳.
- بهار، مهرداد، پژوهشی در اساطیر ایران (پارهٔ نخست و دویم)، آگاه، تهران ۱۳۷۵.
- جلالی مقدم، مسعود، آیین زروانی، امیرکبیر، تهران ۱۳۸۴.
- خانلری (ناتل)، پرویز، تاریخ زبان فارسی، ج ۱، فردوسی، تهران ۱۳۶۵.
- دارمستتر، جیمز، تفسیر اوستا و ترجمهٔ گاتھا، ترجمهٔ موسی جوان، چاپخانهٔ رنگین، تهران ۱۳۴۸.
- رضائی، عبدالعظیم، اصل و نسب و دین‌های ایرانیان باستان، موج، چاپ دوم، تهران ۱۳۷۲.
- رضائی، مهدی، «آیین‌های تدفین اقوام باستان»، کتاب ماه هنر، فروردین و اردیبهشت ۱۳۸۲، شماره ۵۵ و ۵۶، ص ۱۲۰-۱۲۴.
- رضی، هاشم، آیین معان، پژوهشی دربارهٔ دین‌های ایران باستان، سخن، تهران ۱۳۸۲.
- روایات هرمزدیار فرامرز، بمیئی ۱۹۳۲.
- رهبر، مهدی، «شیوهٔ تدفین زرتشتیان دورهٔ انشیرون کشف شد»، وزنامهٔ سرمایه، ش ۳۳۱ (۱۳۸۵)، ص ۱۶.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، جستجو در تصوّف ایران، امیرکبیر، تهران ۱۳۷۵.
- شااست و نشاست، ترجمهٔ کتابون مزادابور، مؤسسهٔ مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران ۱۳۶۹.

- شرف‌الدینی، سعیده، چگونگی تدفین مردگان در عصر آهن در فلات ایران، زهد، تهران ۱۳۷۹.
- علیپور، نسیم، دادگاه چم، سمیرا، تهران ۱۳۸۵.
- فرهمند، فریدون شیرمرد، روش تدفین در ایران باستان، فروهر، تهران ۱۳۷۷.
- فرهوشی، بهرام، ایران ویچ، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۴.
- کریستنسن، آرتور، نمونه‌های نخستین انسان و نخستین شهریار در تاریخ افسانه‌ای ایرانیان، ج ۱، ترجمه احمد تقاضلی و ژاله آموزگار، نشر نو، تهران ۱۳۶۳.
- کومون، فرانس، ادیان شرقی در امپراطوری روم، ترجمه ملیحه معلم و پروانه عروچ‌نیا، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت)، تهران ۱۳۷۷.
- گزیده‌های زادسپر، ترجمه محمد تقی راشدی‌مصطفی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران ۱۳۶۶.
- گیرشمن، رومان، هنر ایران، ترجمه عیسی بھنام، علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۷۱.
- مالووان، ل.م.، بین‌المللی و ایران باستان، ترجمه رضا مستوفی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران ۱۳۷۶.
- مسکوب، شاهرخ، سوگ سیاوش (در مرگ و رستاخیز)، خوارزمی، چاپ پنجم، تهران ۱۳۷۵.
- مهر، فرهنگ، دیدی نو از دینی کهن، فلسفه زرتشت، جامی، تهران ۱۳۷۴.
- نرشخی، محمد بن جعفر، تاریخ بخارا، ترجمه ابونصر احمد بن محمد بن نصر قباوی، تلحیص محمد بن زفر بن عم، به تصحیح مادرس رضوی، بنیاد فرهنگ ایران، تهران ۱۳۵۱.
- وارنر، رکس، داشنامه اساطیر جهان، برگردان ابوالقاسم اسماعیل‌پور، اسطوره، تهران ۱۳۸۷.
- ورمازون، مارتون یوزف، آیین میتا، ترجمه بزرگ نادرزاد، نشر چشم، تهران ۱۳۷۵.

Modi, J. (1922), *The Religious Ceremonies and Customs of the Parsees*, British Inida Press, MAZAGON Bombay.

PAVRY, Jal Dastur Cursetji (1929), "The Zoroastrian Doctrine of a Future Life",Columbia University Press, New York.

SHAHBAZI, S. (1975), *The Irano-Lycian Monuments*, Institute of Achaemenid Research, Tehran.

SODERBLOME, Nathan (1911), "Death and Disposal of Dead", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, J. HASTINGS (ed.), Vol. 4, pp. 502-505.

